

Doi: 10.56737/2953-7843-2024.06-61

ԱՐՏԱՇԵՍ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ, ՀՊՄՀ

«ՆՐԵՇՏԱԿ» ԲԱՌՈՒՅԹԻ ԻՍԱՍՏԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ՝

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Լեզվի մասին գիտությունն ընդհանուր համակարգում իմաստաբանությունն հիմնախնդիրը եղել է մնում է բառի իմաստային կողմի՝ կառուցվածքի զարգացման տարածամանակյա ուսումնասիրությունը: Ուստի բառագիտության առաջնահերթություններից է պարզել բառի նշանակության պատկերը պատմական տարբեր շրջափուլերում, որակական փոփոխությունների վերլուծությունը նրա իմաստային կառուցվածքում: Նման մոտեցման դեպքում բառը լայն առումով դիտարկվում է որպես ձևափոխական միավորների (բառային իմաստի եւ բառափոխական ձևերի) ամբողջություն՝ բառույթ (лексема): Մեր ուսումնասիրության շրջանակում խիստ կարեւորվում է պատմական կամ իմաստաբանական բառարանների գոյությունը, որոնցում պատմական որոշակի ժամանակաշրջանի համար կարող էր ներկայացվել տվյալ լեզվի բոլոր բառերի պատմությունը՝ նշելով ոչ միայն նոր բառերի ու նշանակությունների առաջացումը, այլեւ՝ նրանց «չեզոքացումը» (հնաբանություններ, պատմաբառեր) կամ ձևափոխությունը, լեզվի բառային համակարգի հաջորդական փոփոխությունները: Ցավոք, հայերենը ցայսօր չունի նման բառարան, ավելին՝ վերջին լիակատար բացատրական բառարանները շուրջ կեսդարյա վաղեմություն ունեն², հանգամանք, որը խիստ դժվար

^{1*} Ստացվել է՝ 14.06.2024, գրախոսվել է՝ 14.07.2024: Էլ. հասցե՝ artashesmartirosyan@yandex.ru:

² Այս առումով խիստ շահեկան վիճակում է մասնավորապես ուսներենը (տե՛ս եւ հմմտ. Русский семантический словарь. Толковый словарь систематизированный по классам слов и значений, т. 1, под общей ред. Н. Шведовой, Москва, 2002, 826 էջ):

րացնում է դիտարկել բառի իմաստային կառուցվածքի զարգացման ընթացքը հինհայերենյան շրջանից մինչև այսօր:

Մենք քննության առարկա ենք դարձնելու հայերենի «Կրոնական, առասպելական, հեքիաթային, ֆանտաստիկ մարդանման էակներ» բառաիմաստային բազմությունը «Կրոն, կրոնական առասպելաբանություն» ենթաբազմության կազմում գործառող հրեշտակ բառույթի առասպելաբանական հենքը³, նրա իմաստային կառուցվածքի զարգացման բառարանագրական մշակումները ժամանակագրական կարգով՝ հինհայերենյան շրջանից մինչև մեր օրերը, ի հայտ ենք բերելու բառույթի՝ պատմական այդ հսկա ժամանակահատվածում կրած իմաստափոխությունների ճանաչողական-իմաստաբանական մեխանիզմները, նաև այլ բառաիմաստային խմբերի հետ հարաբերվելը:

ՄՈՒՏՔ

Հինհայերենյան շրջանում բառույթը⁴ հանդես է եկել իմաստային հարուստ կառուցվածքով՝ գոյականի արժեքով «պատգամավոր երկնային, դեսպան Աստծու» միջուկային [Երկնաւորքն կոչին հրեշտակք. իսկ հրեշտակն զսպասաւորութեան գործն (յայտ առնէ)] եւ «պատգամաւոր երկրաւոր, սուրհանդակ, լրաբեր, թղթաբեր [Առաքեցան հրովարտակքն ի

³ Առասպելաբանություններում հանդես է եկել հրեշտակներ հոգնական ձևով: Հրեական, քրիստոնեական եւ մահմեդական առասպելաբանություններում ներկայացել են որպես անմարմին էակներ՝ ծառայելու մեկ աստծու՝ պաշարելով նրա թշնամիների դեմ, մեծարելով նրան, նրա կամքը բերելով տարերքներին ու մարդկանց: Նրանք կամ կատարել են այս առաքելությունը, կամ ի սկզբանե դավաճանության հողի վրա պառակտվելով Աստծուց՝ իրենք են ներկայացել իբրև Աստծու եւ մարդկանց թշնամիներ, ասել է թե՛ սատանաներ կամ շար ոգիներ (հմմտ. հոգեառ հրեշտակ, մահվան ≈): Սակայն պատմության հորվույթում կրոնաառասպելաբանական տարբեր համակարգերում (բազմաստվածությունից մինչև միաստվածություն) այս պատկերացումները վերափոխվում են. աշխարհում գործող ոգիները չեն ապրում ինքնին եւ իրենց համար, այլ պատասխանատու են մեկ աստծու առաջ՝ որպես «սպասարկու ոգիներ», նրանից եւ նրա համար են ստանում իրենց կեցությունը, արժանապատվությունը, տեղը աշխարհում, զինվորական հավատարմությանը եւ կարգապահությանը պարտական են նրան (հմմտ. Աստծու պատգամաբեր) (տե՛ս եւ հմմտ. Мифы народов мира; Энциклопедия, «Советская Энциклопедия», под общей ред. С. Токаревой, Москва, 2008, էջ 62–65):

⁴ Հստ Հր. Աճառյանի՝ ծագում է պահլավերենի frēštak բառից (հմմտ. Հր. ԱՋԱՌԵԱՆ, Հայերէն արմատական բառարան, Երեւան, 1926, էջ 135, նաեւ՝ Գ. ՋԱԶՈՒԿՅԱՆ, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Երեւան, 2010, էջ 471), նաեւ՝ հրշտակ, հրիշտակ բառակազմական տարբերակներով՝ «առաճալ. թեւաւոր» ստուգաբանական իմաստներով (հմմտ. Գ. ԱՒԵՏԻՔԵԱՆ, Խ. ՍԻՐՄԷԼԵԱՆ, Մ. ԱԻԳԵՐԵԱՆ, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (այսուհետ՝ ՆՀԲ), Վենետիկ, 1836–1837, էջ 140):

ձեռն հրեշտակաց], բարի դե/ոգի (ըստ հեթանոսների), մարգարէ, առա-
ֆեայ, կարապետ, նշանակ եւ ազդարարող [Որպէս ծուխ հրեշտակ է հրոյ,
նոյնպէս եւ գործ ինչ չար՝ Հրեշտակ է բարկութեան]» ծայրամասային
իմաստույթներով (հմմտ. ՆՀԲ, ն. տ.): Ուշագրավ է, որ բառույթի իմաս-
տային կառուցվածքում կատարվել են աստիճանակարգային տեղաշար-
ժեր արդեն նույն շրջանի այլ վկայություններում (հմմտ. «գ. 1. հրեշտակ,
2. մարգարէ, 3. մարդկան սուրհանդակը, պատգամաւորը, դեսպանը, 4.
հեթանոսաց դերը, մէկ բանին նշանը, ինչպէս ծուխը՝ կրակի»⁵ միջուկից
ծայրամաս անցումներով կամ իմաստույթի շեղումներով (հմմտ. «1.
պատգամաւոր, լրաբեր, 2. դեսպան թագաւորաց՝ իշխանաց, 3. թղթաբեր,
թղթատար, սուրհանդակ [Հրեշտակ Հայրապետին Հռովմայ], 4. հոգեղէն
էակ՝ պատգամաւոր երկնից, 5. մարգարէ, առաֆեայ»⁶:

Միջինհայերենյան շրջանից վկայվել է հրըշտաֆ հնչյունակազմով
[Հիւանդացաւ եւ եկն հրըշտաքն ի յառնել զհոգին], նաեւ՝ ածականի ար-
ժեքով հրեշտական ձեւով՝ «հրեշտակին հատուկ, հրեշտակային» [Նստեալ
ի յաթոռ վարդապետական, էակիցդ Հօր, Որդիդ հրեշտական]՝:

Վաղաշխարհաբարյան շրջանում վկայվել է հրամբուն՝ «հրեղէն, հրեշ-
տակային» ածականական ձեւը⁸, ինչպէս նաեւ սրան իմաստով հարա-
բերակից հրաբուն պատմաբանը (հմմտ. «ած. 1. (կրօն.) Որ բնութեամբ
հրեղէն է (հրեշտակների մասին), 2. (կրօն.) Աստուածային»⁹:

Արեւմտահայ եւ արեւելահայ աշխարհաբարի նախախորհրդային
եւ խորհրդային շրջանների վկայություններում բառույթի իմաստային
կառուցվածքը տարբեր աստիճանակարգային զարգացումներ է ունե-
ցել՝ պահպանելով հոգեւոր-կրոնական միջուկային իմաստույթը, ծայ-
րամասայիններում գրանցելով փոխաբերական կիրառությունը (հմմտ.
արեւմտահայ՝ «գ. երկնային, զուարթուն, պատուիրակ»¹⁰, «գ. 1. մարդէն գե-

⁵ Հմմտ. Մ. ԱԻԳԵՐԵԱՆ Գ. ՃԷԼԱԼԵԱՆ, Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի, Վենե-
տիկ, 1865, էջ 512:

⁶ Հմմտ. Մ. ՋԱԽՋԱԿԵԱՆ, Բառգիրք ի բարբառ հայ եւ իտալական (այսուհետ՝ ԲԲՀԻ),
Վենետիկ, 1837, էջ 904:

⁷ Ռ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Հ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Միջին հայերենի բառարան, Երեւան, 2009, էջ 441:

⁸ Ն. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Նորահայտ բառեր վաղաշխարհաբարյան աղբյուրներում, Երեւան,
2014, էջ 126:

⁹ ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՅ, Հայերէն բացատրական բառարան, (այսուհետ՝ ՀԲԲ), Երեւան, 1944,
էջ 142:

¹⁰ ՅՈՎՀ. ԳԱՅԱՅԵԱՆ, Բառարան գանձարան հայերէն լեզուի, Գահիրէ, 1938, էջ 297:

րազանց մաքուր երկնային ոգի, 2. մարգարէ. Աստուծոյ պատգամը խօսող, 3. պատգամատուր, լուր բերող, թղթաբեր պատուիրակ, 4. հեթանոսաց դերը, 5. մէկ բանին նշանը, ինչպէս ծովալը՝ կրակի ազդարար, դեսպան, գուշակ, 6. *փոխ*. հրեշտակի մը բոլոր բարեմասնութիւնները ունեցող անձ»¹¹, «գ. 1. գոյացութիւն զուտ հոգեկան իմացական, 2. մարդը գերազանցող բարի հոգի, 3. *փոխ*. շատ սիրելի անձ, հեզահամբոյր (*անմեղ ու գեղեցիկ*), 4. դեսպան, պատգամատուր թագաւորի, 5. Աստուծոյ կամբը կատարող եւ յայտնող անմարմին հոգեղէն էակ, պատգամատուր»¹²։

Խորհրդային շրջանի արեւելահայ վկայություններում բառույթի՝ հինհայերենյան շրջանից պատմական տեւական ժամանակահատվածում գործառող իմաստույթները դիտվել են մեռած (հմմտ. ՀԲԲ, էջ 151) կամ վերածվել պատմաբաների՝ իսկ բառույթի հինհայերենյան «հոգեղէն էակ՝ պատգամատուր երկնից» ծայրամասային իմաստույթը (հմմտ. ԲԲՀԻ, էջ 904) վերածեւակերպվել է որպէս «երեւակայական անմարմին էակ» միջուկային իմաստույթ՝ ակներեւ կրելով խորհրդային շրջանի աթեիստական գաղափարախոսության կնիքը (հմմտ. «1. (կրոն.) երեւակայական անմարմին էակ, որ իբր [ընդգծումը մերն է.– Ա. Մ.] սպասավորում է աստուծուն, զվարթուն» (հմմտ. ԺՀԼԲԲ, ն. տ., նաեւ՝ ՀԲԲ, ն. տ., ԱՀԲԲ, ն. տ.): Միաժամանակ որպէս ծայրամասային իմաստույթներ՝ ծավալվել եւ կայունացել են բառույթի փոխաբերական կիրառությունները (հմմտ. «6. բարի, հեզ, հեզահամբոյր մարդ, 7. շատ գեղեցիկ, չինաղ գեղեցկութեամբ (ասում են կանանց եւ երեխաների նկատմամբ), 8. ամենասիրելի անձ» (հմմտ. ՀԲԲ, ն.տ., նաեւ՝ ԺՀԼԲԲ, ն. տ., ԱՀԲԲ, ն. տ.):

Բառույթի հինհայերենյան եւ արդի շրջանների հոմանիշային շարքերի համեմատությունն ակնհայտորեն վեր է հանում նրա իմաստային կառուցվածքի զարգացումը. այս պարագայում պայմանավորված մարդու ճանաչողական գործունեության ընթացքով՝ ընդհանրացման եւ մասնավորեցման (ճշգրտման) մտածական գործընթացներով, լեզվի

¹¹ Հմմտ. Ս. ԳԱՐԱՄԱՃԵԱՆ, *Նոր բառագիրք հայերէն լեզուի*, Կ. Պօլիս, 1910, էջ 846:

¹² Հմմտ. Պ. ՃԻՋՄԷՃԵԱՆ, *Հայերէն աշխարհաբար լեզուի լրակատար բառարան*, Հալէպ, 1954, էջ 887, նաեւ՝ Ա. ՏԷՐ ԽԱՁԱՏՈՒՐԵԱՆ, Հ. ԳԱՆԳՐՈՒՆԻ, Փ. Կ. ՏՕՆԻԿԵԱՆ, *Հայոց լեզուի նոր բառարան*, Պէյրուս, 1968, էջ 456, Գ. ՃԷՐԷՃԵԱՆ, Փ. Կ. ՏՕՆԻԿԵԱՆ, Ա. ՏԷՐ ԽԱՁԱՏՈՒՐԵԱՆ, *Հայոց լեզուի նոր բառարան*, Պէյրուս, 1992, էջ 1296:

¹³ Հմմտ. ՀՐ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵՋՎԻ ԻՆՍԻՏՈՒՏ, *Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան (այսուհետ՝ ԺՀԼԲԲ)*, Երեւան, 1969, էջ 395, Է. ԱՂԱՅԱՆ, *Արդի հայերենի բացատրական բառարան (այսուհետ՝ ԱՀԲԲ)*, Երեւան, 1976, էջ 907:

համակարգից դուրս են մղվել իմաստույթներ (բառույթներ) մի դեպքում հոմանիշային շարքի ընդլայնման (կամ նվազման) պատճառով, մյուս դեպքում՝ անցմամբ դեպի սակավ կիրառելի բառապաշար նոր բառույթի փոխարինմամբ (հնաբանություններ) կամ առանց նոր բառույթի փոխարինման (պատմաբառեր) (հմմտ. գրաբար՝ 1. զուարթուն, 2. պատգամաւոր, սուրհանդակ, թղթաբեր, 3. մարգարէ, առաքեալ, կարապետ, 4. նշանակ (կանխայայտ նշան), 5. դեւ, ոգի¹⁴, արեւելահայ աշխարհաբար՝ գ., ա. 1. (կրոն.) (հնգ.) անգեղոս, հրանյութ, հրանյութագոյ, լուսաթուիչ (գերբնական արարած՝ Աստծու պատգամները կատարող թեւավոր մանկան կերպարանքով), 2. (կրոն.) մարգարե, առաքյալ (իբրեւ Աստծու պատգամավորը), 3. (պատմ.) պատգամավոր, պատվիրակ, դեսպան (արքայական), 4. (պատմ.) սուրհանդակ, բանբեր, լրաբեր, մունետիկ (լուր բերող՝ տվող), 5. տէն սուրբ, 6. տէն անարատ, 7. տէն բարի¹⁵): Ընդհանրացման-ճշգրտման այս հակադիր հերթագայման գործընթացները պայմանավորում են աշխարհի նոր երեւույթների ու առարկաների նրբերանգային հասկացութավորումը՝ բառույթների հոմանիշային շարքի ընդլայնումը հավելադրական նորամուծություններով (плеонастическая инновация)՝ տէս հղումով (հմմտ. սուրբ, անարատ, բարի), որոնք՝ որպես գլխաբառեր, հարաբերակից են այլ բառաիմաստային բազմությունների (ենթաբազմությունների, խմբերի) հետ:

Բառույթի վերոնշյալ փոխաբերական իմաստույթները, մասնավորապես, հարաբերակցվում են «Ըստ բնավորության գծերի եւ դրանցով պայմանավորված վարքագծի» բառաիմաստային բազմության «Բարություն, բարեհոգություն, անշահախնդրություն» ենթաբազմությունում գործառու բառույթների համարժեք փոխաբերական իմաստույթների հետ, որոնց օտար համարժեքներն առավելապես գործածական են արդի հայերենի բառապաշարի ռճական տարբեր շերտերում (հմմտ. ԲԱՐԻ՝ այլասեր¹⁶, արխատկրատ (հմմտ. վեհանձն, բարեկիրթ), անշահախնդիր,

¹⁴ Խ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Գրաբարի հոմանիշների բառարան, Անթիլիաս, 2006, էջ 442:

¹⁵ Ա. ՍՈՒՔԻՆՍՅԱՆ, Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան (այսուհետ՝ ՀԼՀԲԲ), Երեւան, 2009, էջ 668:

¹⁶ Տէս արտուիստ (հմմտ. «ալտրուիզմ [< альтруизм < ֆր. altruisme < լատ. alter ուրիշ], գ. այլասիրություն՝ անշահախնդիր հոգատարություն ուրիշների բարեկեցության հանդեպ, սեփական շահերի զոհաբերություն ուրիշների հետաքրքրությունների իրականացման համար: Հակադրվում է «էգոիզմ» բառին» (հմմտ. Ա. ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ, Օտար բառերի բառարան (այսուհետ՝ ՕԲԲ), Երեւան, 2011, էջ 29):

դենդի¹⁷, ջենթլմեն¹⁸, դիպլոմատ¹⁹ (հմմտ. *փխբ. քաղաքագետ*), բարեսիրտ (հմմտ. *փափկասիրտ, գթասիրտ, պարզասիրտ, միամիտ, բարեհոգի*), ինտելիգենտ²⁰ (հմմտ. *փխբ. բարեկիրթ*), հյուրամեծար²¹: Կամ՝ *ածականի արժեքով ՍՈՒՐԲ-ի հոմանիշային շարքում գործառող ՍՐԲԱԿՅԱՑ (արդարակյաց, սրբակենցաղ) բառույթի իմաստային հարաբերակցուծյունը վերոնշյալ բառահամաստային բազմուծյան «Հերոսականություն, խիզախություն, տոկունություն, չափավորություն, անձնվիրություն, նվիրվածություն նշմարտությանը, օրենքին, ազատությանը» ենթաբազմուծյան բառույթներին (հմմտ. ՍՐԲԱԿՅԱՑ՝ (գրք.) ազատասեր, հերոս, դոմիլոնտ²², օրինապահ, տոկուն (հմմտ. (գրք.) ստորկյան), կտրիճ²³ (անվեհեր), (փխբ.) կորյուն, (փխբ.) արծիվ, պատրիոտ²⁴ (հայրենասեր), (պատմ.) նշմարտաբնին, նշմարտասեր, նշմարտախոս²⁵, (փխբ.) ասպետ (անձնուրաց), (խսկց.) բացաշխ²⁶): Չափավորության, անձնվիրության իմաստ ար-*

¹⁷ «[< денди < անգլ. dandy], ած. գ. (խսկց.) չափազանց գեղեցիկ, մոդայի վերջին ճիշով հագնված անձ» (հմմտ. ՕՐԲ, էջ 142):

¹⁸ «[< джентльмен < անգլ. gentleman < gentle մեղմ + man մարդ], գ. 1. Անգլիայում՝ ազնվականական հասարակության կանոններն ու վարքի նորմերը պահպանող մարդ, 2. (խսկց.) բարեկիրթ, շարժումների գեղեցկուծյամբ ու հագնվածքի անթերիուծյամբ աչքի ընկնող մարդ» (հմմտ. ՕՐԲ, էջ 464):

¹⁹ «[< дипломат < ֆր. diplomate < հուն. diplōma], գ. 1. դիվանագետ՝ կառավարության կողմից լիազորված պաշտոնական անձ՝ ուրիշ տերությունների հետ դիվանագիտական հարաբերություններ վարելու համար, 2. փխբ. վարպետ՝ խորամանկ ու ծայրահեղորեն զգուշավոր մարդ, քաղաքագետ» (հմմտ. ՕՐԲ, էջ 155), նաեւ՝ ՀԲԲ, էջ 521, ԱՀԲԲ, էջ 299):

²⁰ «[< интеллигент < լատ. intelligens < ֆրնս. intelligent], հմմտ. նաեւ՝ «ինտելիգենտիկ (արհմրհ.) գ. խեղճ՝ ողորմելի եւ սահմանափակ գիտելիքների տեր մտավորական» (հմմտ. ԺՀԼԲԲ, էջ 317, նաեւ՝ ԱՀԲԲ, էջ 491):

²¹ Հմմտ. նաեւ՝ «ա. 1. հյուրընկալ, հյուրամեծար, ասպնջական, պատվասեր, (հնց.)՝ հյուրատես, օտարընկալ. (ժող.)՝ աղունացով, հացով, դուռը (դոմերը) բաց (հյուր սիրող՝ ընդունող), 2. տես հյուրամեծար» (հմմտ. ՀԼՀԲԲ, էջ 639):

²² Իսպանացի դասական գրող Սերվանտեսի համանուն վեպի հերոսը, որն անձնուրացորեն պայքարում է շարի դեմ:

²³ Հմմտ. նաեւ՝ (հնց.) ֆաջանձն, (ժող.)՝ իգիթ, աղամարդ, թաղան, կտրուկ (հմմտ. ՀԼՀԲԲ, էջ, 552):

²⁴ «[< патриот < հուն. patriōtēs հայրենակից], գ. ած. (խսկց.) 1. հայրենասեր, 2. որեւէ բանի նվիրված անձ (հմմտ. ՕՐԲ, էջ 416):

²⁵ Հմմտ. նաեւ՝ նշմարտաբան, շիտակաբան, շիտակախոս, արդարաբան, արդարախոս, նշգրտաբան, նշգրտախոս, ուղղաբան, ուղղախոս, (հզվդպ.) անբծախոս, ստուգախոս, ստուգաբան, ստուգաբարբառ, հավաստաբան, (բրբ.) պոլաի (հմմտ. Ա. ՍՈՒՔԻՍՅԱՆ, Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան (այսուհետ՝ ՀԼՀԲ), Երեւան, 1967, էջ 428):

²⁶ Հմմտ. նաեւ՝ (զվո.)՝ նարիկ, բսբոռ, պսպոռ, ջիֆ, սլիկ, սլիկ, սլուկ, սկլմուտ, սպլիկ, սպլոգ, սվլիկ, սվլուն, ետեկած, շան կոնի, շֆաֆ, սատանա, տիժ, աչըր բաց, մոռ ծիծ կտրող (հմմտ. ՀԼՀԲԲ, էջ 702):

տահայտող բառույթները հանդես են գալիս առանձին բառաիմաստային ենթախմբով (հմմտ. ասկետ²⁷ (հմմտ. փխբ. թանահատ [«խիստ պահեցողության նպատակով թան ուտելուց հրաժարված»]), անձնագոհ²⁸, բարեպաշտ (հմմտ. փխբ. օրինավոր), խստակյաց (հմմտ. պուրիտան), (փխբ.) սպարտացի²⁹, (փխբ.) ստոյիկյան³⁰): Բառույթը հարաբերակից է նաեւ «Ըստ մասնագիտության, զբաղմունքի տեսակի, գործունեության բնույթի եւ նրա հետ առնչվող գործողությունների, գործառույթների, հարաբերությունների» բառաիմաստային բազմույթյան՝ «Կրոն, պաշտամունքների ոլորտ» ենթաբազմույթյան «Ուխտավորներ, երանելիներ, ինչպես նաեւ անձների անվանումներ՝ ըստ կրոնական նորմերի հետ առնչության, պաշտամունքային ծեսերում նրանց դերակատարության» բառաիմաստային խմբի բառույթների հետ (հմմտ. (հնցծ.) Քրիստոսի ծուռ (հմմտ. Աստծու գիժ), ուխտավոր³¹ (հմմտ. հավատավոր), աստվածամարգ, մեղավոր (հմմտ. մեղանշական), ապաշխարող (հմմտ. խոստովանող), սրբակյաց (հմմտ. ճգնակյաց), սրբապիղծ (հմմտ. կրոնապիղծ, պիղծ):

Բառույթը պատկանում է բառերի այն դասին, որոնք պայմանավորել են լեզվում նոր բառերի առաջացումը բառակազմական գործընթացների շնորհիվ: Ըստ արեւելահայ աշխարհաբարի նախախորհրդային եւ խորհրդային շրջանների վկայությունների՝ բառույթով կազմված հինհայերենյան բազում հարադրություններ աշխարհաբարյան շրջանում վերածվել են համադրական կառույցների³², ընդամին բառույթը բա-

²⁷ [*asket* < հուն. *asketes* որեւէ բանում վարժվող, ճգնավոր], գ. 1. (կրոն.) նա, ով հրաժարվել է աշխարհից ու նրա վայելքներից եւ իր անձը ենթարկում է զրկանքների, մենակյաց, անապատական, 2. (կրոն.) նահատակ, մարտիրոս, 3. փխբ. ամբողջապես մտավոր աշխատանքին նվիրված եւ առօրյա կյանքից մեկուսացած անձ, 4. (կրոն.) ընդհանրապես աշխարհի շարիքների, սատանայի գայթակղությունների դեմ կռվող (հմմտ. ՕՔՔ, էջ 56):

²⁸ Հմմտ. նաեւ՝ անձնվեր, անձնուրաց, անձնադիր, ինքնագոհ, ինքնուրաց, ինքնանվեր, բոլորանվեր (հանուն որեւէ գործի՝ նպատակի իրեն զոհաբերող) (հմմտ. ՀՀՔՔ, էջ 56):

²⁹ [*спартанец* < հատուկ անունից], գ. 1. Հին Հունաստանի Սպարտա քաղաք-պետության քաղաքացի, 2. փխբ. շքեղություն եւ պերճանք մերժող, խիստ (ժուժկալ) կյանք վարող մարդ (հմմտ. ՕՔՔ, էջ 523):

³⁰ [*стоик* < հուն. *stōikos*], ամրակամ, անհողողղ մարդ:

³¹ Հմմտ. նաեւ պիլիգրիմ [*пилигрим* < հին վերին գերմ. *piligrīm* < լատ. *peregrinus* օտարական], գ. 1. (կրոն.) ուխտավոր, թափառական կրոնավոր, 2. (խակց.) թափառական (հմմտ. ՕՔՔ, էջ 430), հմմտ. նաեւ «5. փխբ. գաղափարին՝ սկզբունքներին նվիրված, սկզբունքները՝ գաղափարը սրբութեամբ պաշտպանող» (հմմտ. ԱՀՔՔ, էջ 1489):

³² Հինհայերենյան շրջանում բառույթը հանդես է եկել կրոնակեղեցական մի շարք ոչ փոխաբերական կայուն հարադրություններում (հմմտ. հրեշտակ բնակած < հրեշտակաբնակ, հրեշտակ դարձնել < հրեշտակացուցանել, հրեշտակ ըլլալ < հրեշտականալ, հրեշտակ տեսնող <

ղաղբական հիմք է հանդիսացել խոսքի մասային տարարժեք բազում նորակազմությունների համար՝ ոճական զանազան դրսևորումներով, ինչը մի հավելյալ ցուցիչ է բառույթի իմաստային կառուցվածքի ծավալների, պատմութայան հոլովույթում լեզվակիրների մտուրտի (նոսոֆերայի) փոփոխությունների մասին³³, ինչպես՝ զբաբար (հմմտ. (մկբ., ած., պատմ.) հրեշտակաբար՝ «հրեշտակի նման, պատգամավորի նման», (ած.) հրեշտակաբարոյ՝ «հրեշտակի բարքով՝ բնավորութայամբ, հեզ, համեստ, բարի», (ած., կրոն., պատմ.) հրեշտակաբեր՝ «հրեշտակի բերած», (ած., պատմ.) հրեշտակաբնակ՝ «1. (կրոն.) որտեղ հրեշտակներ են բնակվում, 2. որտեղ տիրում է հրեշտակային՝ անմեղ, մաքուր կյանք», (ած., գոյ., պատմ.) հրեշտակագնաց՝ «իբրեւ հրեշտակ՝ պատգամավոր գնալը», (գ., պատմ.) հրեշտակագնացութիւն՝ «հրեշտակագնաց լինելը, իբրեւ պատգամավոր գնալը, պատվիրակութուն», (ած., պատմ., կրոն.) հրեշտակագոչ՝ «հրեշտակի գոչած, հրեշտակի հնչեցրած», (ած., պատմ., կրոն.) հրեշտակագումար/հրեշտակագունդ՝ «որտեղ գումարված են հրեշտակները, հրեշտակների խումբ կազմող», (ած., գ., պատմ.) հրեշտակագոր՝ «1. (կրոն.) հրեշտակից զորացած, 2. որտեղ հրեշտակների զօրք կա, հրեշտակագունդ», (ած.) հրեշտակագեղ՝ «հրեշտակի գեղեցկութիւն ունեցող», (ած., պատմ., կրոն.) հրեշտակակրօն՝ «հրեշտակների բարք՝ կենցաղավարութիւն ունեցող, հրեշտակակարգ, բարեպաշտ» (հմմտ. ՀԲԲ, ն. տ.) եւ այլն, աշխարհաբարի խորհրդային շրջան³⁴, ինչպես՝ (գ.) հրեշտակաբույս/հրեշտակախոտ՝ «բոխնի, խմի», (ած.) հրեշտակադեմ՝ «հրեշտակի դեմքով», (ած., փխբ.) հրեշտակաթեւ՝

հրեշտակատես, հրեշտակէ բերած < հրեշտակաբեր, հրեշտակի նման < հրեշտակահանգէտ եւ այլն (հմմտ. Ե. ՀԻՒՐՄԻԻՋԵԱՆ, Բառգիրք յաշխարհաբարէ ի գրաբար, Վենետիկ, 1869, էջ 324), որոնք աշխարհաբարի խորհրդային շրջանում վկայվել են համադրական ձևով առավելապես իբրեւ պատմաբաներ (հմմտ. ՀԲԲ, էջ 151):

³³ Ի դեպ, քանի որ նշյալ որոշ բաղադրությունների ինչպես սոցիալական, այնպես էլ կանոնավորող նշումները խորհրդային շրջանի մեր կողմից հղված ակադեմիական բառարաններում, բնականաբար, ունեն նկատելի տարբերություններ, ուստի, ելնելով մեր քննության նպատակադրումից (արդի ընկալմամբ վեր հանել քննվող բառույթի իմաստային կառուցվածքի աստիճանակարգային զարգացման ընթացքը), կանոնավորող նշումների պարագայում միօրինակութայան համար մեռած կամ հին եւ հնացած եզրույթները համաժամանակյա դիտարկմամբ մենք ընկալում ենք իբրեւ պատմաբաներ (անցում դեպի սակավ կիրառելի բառապաշար՝ առանց նոր բառույթի փոխարինման) կամ հնաբանություններ (անցում դեպի սակավ կիրառելի բառապաշար՝ նոր բառույթի փոխարինմամբ):

³⁴ Այս խմբում ներկայացվել են այն նորակազմությունները, որոնք բացակայում են Ստ. Մալխասյանցի հիշյալ բառարանում:

«հրեշտակի թեւերի նման թեւեր ունեցող, մաքուր ու ճերմակ թեւերով», (ած.) հրեշտակախելք/հրեշտակամիտ, (գ.) հրեշտակախումբ՝ «հրեշտակների խումբ՝ դաս», (գ., փղքշ.) հրեշտակիկ՝ «փոքրիկ հրեշտակ (երեխաների մասին)», (ած.) հրեշտակաշունչ՝ «հրեշտակի շնչի նման, մեղմ, նուրբ, քնքուշ», (ած.) հրեշտակասիրտ՝ «հրեշտակի սիրտ ունեցող, բարեսիրտ, ազնվասիրտ», (ած., բնատ.) հրեշտակուրաց՝ «հրեշտակներին ուրացող» (հմմտ. ԺՀԼԲԲ, էջ 395, ԱՀԲԲ, էջ 907), նաեւ՝ բարբառային, ինչպես՝ (ած.,) հրեշտակակոխ (≈ ըլնել)՝ «1. (կրօն.) հոգէառ հրեշտակի կոխած, հոգէառ հրեշտակի կամ գրողի զարգանդից մեռած [Ողորմածիկը հրեշտակակոխ եղաւ, մեռաւ], 2. հրեշտակակոխ մեռելից զարգանդած, զազահարած, որից կարող է նոյնիսկ մեռնել», (ած.) հրեշտակամակարդ/հրեշտակամէր (≈ ըլնել)՝ «հրեշտակից մէրված՝ մակարդված. մածոնի նման լերդացած կաթ՝ առանց մակարդելու կամ մէրանի (ռուսների պրոստովվաշ) [Կաթը հրեշտակամէր է եղել]»³⁵, (ած., գ.) հրեշտակամորթ (≈ անել)՝ «հրեշտակի մորթած, 1. մահամերձ հիւանդ անասունը մորթելը, դանակ քաշելը, որպէսզի միսը կարելի լինի ուտել [Ոչխարը հրեշտակամորթ արինք], 2. առանց հիւանդանալու յանկարծ մեռած» (հմմտ. ՀԲԲ, ն. տ., նաեւ՝ Ս. Ամատունի, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912, էջ 407):

Բառույթը լայնորեն գործառել է նաեւ փոխաբերական կայուն կապակցություններում կամ դարձվածքներում, որոնք ոճական տարբեր երանգավորումներով ցայսօր էլ գործածական են ինչպես կրօնական-դեցական, այնպես էլ հատկապես ժողովրդախոսակցական բառապաշարում: Ի դեպ, կապակցական նշյալ դաշտում նկատելի է բառույթի գործաբանական բաղադրիչի փոփոխություն, երբ փոխվում է գնահատողական իմաստույթի ուղղվածությունը՝ դրականից բացասական կամ հակառակը՝ նշանակյալի պահպանմամբ կամ փոփոխույթյամբ (հմմտ. բարի կամ լուսոյ հրեշտակներ՝ «Աստծուն հաւատարիմ մնացած», շար կամ խավարի ≈ «սատանաներ», խաղաղութեան ≈, պահապան ≈՝ «մարդկանց պաշտպանող հրեշտակներ», մահու կամ հոգէառ ≈՝ «որ մարդու հոգին առնում է, եւ մարդը մեռնում է», (բրբռ.) հրեշտակը գլխին պտոյտ գալ՝ «հոգեվարքի մէջ լինել» (հմմտ. ՀԲԲ, էջ 151), (հզվդպ.) ազատիչ ≈՝

³⁵ Ի դեպ, Մոկրի բարբառում բառույթն իրացրել է մակարդ միջուկային իմաստույթը (հմմտ. ՀՐ. ԱՅԱՌԵԱՆ, Հայերէն գաւառական բառարան, Թիֆլիս, 1913, էջ 676)՝ հիմքում, անշուշտ, բխելով մաքրության, անաղարտության փոխաբերական գերիմաստույթից:

«նեղ պահին փրկության հասած մարդ», (նաեւ հեզն.) աղվոր $\approx$ «չքնաղ գոյակ», (առավ. հեզն.) անթեւ $\approx$ (հմմտ. անմեղ $\approx$, երկնից իջած $\approx$, նաեւ՝ «չնաշխարհիկ գեղեցկուհի»)՝ «անմեղ», անկյալ $\approx$ ՝ «նախկին փայլը, փառքը կորցրած մարդ», Աստծո $\approx$ ՝ «մաքրակենցաղ մարդ», ավետաբեր $\approx$ ՝ «բարի լուր բերող», (բրբ.) էջի $\approx$ ՝ «տգեղ, անկիրթ, բլնգած մարդ» եւ այլն (հմմտ. Պ. Բեդիրյան, Հայերեն դարձվածքների ընդարձակ բացատրական բառարան, Երեւան, 2011, էջ 805):

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Այսպիսով՝ հայերենի բառապաշարի «Կրոն, կրոնական առասպելաբանություն» բառաիմաստային ենթաբազմությունում գործառող հրեշտակ բառույթի իմաստային-տարածամանակյա վերլուծությունն ի հայտ բերեց իմաստափոխությունների ճանաչողական-իմաստաբանական զարգացման հետեւյալ միտումներն ու ուղղությունները.

1. Հասկացական աշխարհում բառույթի իմաստաբանական ակունքը բխում է հրեական, քրիստոնեական, մահմեդական առասպելաբանություններից՝ միայն հոգնական ձեւով (հմմտ. հրեշտակներ)՝ անշուշտ, հիմքում ենթադրելով Աստծու կողմից արարված մարդկային աշխարհի գոյատեւման վաղնշական խթանիչները՝ բարի-չար դիալեկտիկական հակադրամիասնության զույգը (հմմտ. երկինք-երկիր, կին-տղամարդ, միտք-սիրտ/հոգի, լույս-խավար եւն)՝ անմարմին էակներ, մի դեպքում՝ մեկ աստծու սպասարկու ոգիներ, մյուս դեպքում՝ աստծու կամ մարդկանց թշնամիներ՝ սատանաներ (հմմտ. բարի հրեշտակ-հոգեառ/մահվան հրեշտակ): Մարդկային միտքն իր զարգացման պատմական տարբեր շրջափուլերում աշխարհընկալման բարու եւ չարի հենքով, իր բառաշխարհով ձգտել է համապատասխանել հասկացական աշխարհին՝ հարստացնելով հրեշտակ բառույթի իմաստային կառուցվածքը նոր իմաստույթներով եւ բաղադրություններով:

2. Հետագա վկայություններում բառույթի իմաստային կառուցվածքի միջուկային (հմմտ. պատգամաւոր երկնային, դեսպան Աստծու) եւ ծայրամասային (հմմտ. պատգամաւոր երկրաւոր, սուրհանդակ, լրաբեր, թղթաբեր, մարգարէ, առաքեալ) իմաստույթների միջեւ կատարվել են աստիճանակարգային տեղաշարժեր. բառույթի աշխարհիկ իմաստույթը մղվել է միջուկ (հմմտ. պատգամաւոր, լրաբեր), հոգեւոր-կրոնականը՝ ծայրամաս (հմմտ. հոգեղեն էակ՝ պատգամաւոր երկնից, մարգարէ, առաքեալ):

3. Միջինհայերենյան շրջանում վկայվել է այլ հնչյունակազմերով (հմմտ. հրըշտաք, (աժ.) հրեշտական):

4. Բառույթի հինհայերենյան հրեղենության իմաստույթը (հմմտ. նշանակ եւ ազդարարող) վաղաշխարհաբարյան շրջանում վկայվել է համապատասխան իմաստով հարաբերակից բառակազմական տարբերակներով (հմմտ. հրամբուն, հրաբուն):

5. Արեւմտահայ աշխարհաբարի նախախորհրդային շրջանի վկայություններում բառույթի իմաստային կառուցվածքում գերակայել են հոգեւոր-կրոնական միջուկային իմաստույթները (հմմտ. երկնային, մարդէն գերազանց երկնային ոգի, գոյացութիւն զուտ հոգեկան իմացական), ծայրամասայինում՝ փոխաբերականը (հմմտ. շատ սիրելի անձ, հեզահամբույր՝ անմեղ եւ գեղեցիկ):

6. Խորհրդային շրջանի արեւելահայ վկայություններում բառույթի՝ հինհայերենյան շրջանից գործառող բազում աշխարհիկ եւ կրոնական իմաստույթներ դիտվել են մեռած կամ վերածվել պատմաբաների՝ միջուկայինում պահպանելով առասպելաբանական գերիմաստույթը (հմմտ. երեւակայական անմարմին էակ), իսկ ծայրամասայիններում ծավալվել եւ կայունացել են փոխաբերական կիրառությունները (հմմտ. բարի, հեզ, հեզահամբույր, չինաղ, ամենասիրելի անձ):

7. Բառույթի հինհայերենյան եւ արդի շրջանների հոմանիշային շարքերի համեմատությամբ փաստվեց, որ լեզվի համակարգից դուրս են մղվել իմաստույթներ մի դեպքում հոմանիշային շարքի ընդլայնման (կամ նվազման) պատճառով, մյուս դեպքում՝ անցմամբ դեպի սակավ կիրառելի բառապաշար նոր բառույթի փոխարինմամբ (հնաբանություններ) կամ առանց նոր բառույթի փոխարինման (պատմաբաներ): Ընդհանրացման-ճշգրտման այս հակադիր հերթագայման գործընթացները պայմանավորում են աշխարհի նոր երեւույթների ու առարկաների նրբերանգային հասկացութավորումը՝ բառույթների հոմանիշային շարքի ընդլայնումը հավելադրական նորամուծություններով՝ տե՛ս հղումով (հմմտ. սուրբ, անարատ, բարի):

8. Վերոնշյալ նորամուծությունները՝ որպէս գլխաբաներ, հարաբերակից են բառաիմաստային այլ բազմությունների (ենթաբազմությունների, խմբերի) հետ՝ մասնավորապէս «Բարություն, բարեհոգություն, անշահախնդրություն» բառաիմաստային ենթաբազմությունում գործառող բառույթների համարժեք փոխաբերական իմաստույթների, որոնց օտար

համարժեքներն առավելապես գործածական են արդի հայերենի բառապաշարի զանազան ոճական շերտում (հմմտ. ԲԱՐԻ՝ այլասեր, արխատկրատ, անշահախնդիր, դենդի, ջենթլմեն, դիպլոմատ *եւն*) կամ՝ «Հերոսականություն, խիզախություն, տոկունություն, շափավորություն, անձնվիրություն, նվիրվածություն նշմարտությանը, օրենքին, ազատությանը» ենթաբազմության բառույթների (հմմտ. ՍՐԲԱԿՅԱՅ՝ (գրք.) ազատասեր, հերոս, դոնֆիշոտ, (փխբ.) կոբյուն, (փխբ.) արծիվ, պատրիոտ *եւն*), *ինչպես նաեւ՝* «ուխտավորներ, երանելիներ, անձերի անվանումներ՝ ըստ կրոնական նորմերի հետ առնչության, պաշտամունքային ծեսերում նրանց դերակատարության» բառահմաստային խմբի (հմմտ. Քրիստոսի ծուռ, ուխտավոր, աստվածամարգ, մեղավոր, ապաշխարող *եւն*):

9. Բառույթը պատկանում է բառերի այն դասին, որոնք պայմանավորել են լեզվում նոր բառերի առաջացումը բառակազմական գործընթացների (հմմտ. հրեշտակախոտ, հրեշտակադեմ, հրեշտակաթեւ, հրեշտակամիտ, հրեշտակախումբ, հրեշտակիկ, հրեշտակաշունչ, հրեշտակասիրտ *եւն*) եւ փոխաբերացման շնորհիվ՝ դարձվածֆներում (հմմտ. բարի/լուստ հրեշտակներ, շար/խավարի $\approx$, խաղաղության $\approx$, պահապան $\approx$, մահու/հոգեատ $\approx$, (բրբռ.) հրեշտակը գլխին պտույտ գալ, Աստծո $\approx$, ավետաբեր $\approx$, (բրբռ.) էշի $\approx$ *եւն*):

10. Ճանաչողական-տարածամանակյա դիտանկյունից համադրելով բառույթի հմաստային համակարգը նրա հետահայաց անցած ճանապարհի հետ՝ այն դասվում է այն բառույթների կարգին, որոնց հմաստային կառուցվածքը թեեւ բառի նույնականության տեսակետից կրել է էական փոփոխություններ հինհայերենյան շրջանից, այնուամենայնիվ պահպանել է հմաստային կառուցվածքի հինհայերենյան հոգեւոր-կրոնական գերհմաստույթը (архисема) (հմմտ. անմարմին հոգեղեն էակ): Մեր քննությունը վերստին փաստում է լեզվի զարգացման այն անշրջելի օրինաչափությունը, որ բառային աշխարհը միշտ ձգտում է համապատասխանել հասկացական աշխարհին՝ առավելապես հին բառերին նոր հմաստներ հաղորդելու ճանապարհով, ինչն ապացուցվում է սույն ուսումնասիրությունում:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Հրեշտակ, բառույթ, իմաստային կառուցվածք, միջուկային իմաստույթ, ծայրամասային իմաստույթ, գերիմաստույթ, բառաիմաստային բազմություն, բառաշխարհ, հասկացական աշխարհ, իմաստային տեղաշարժ:

РЕЗЮМЕ

Одной из основных задач лексикологии является выяснение сущности значения слова в разные исторические периоды, анализ качественных изменений его семантической структуры. В случае древних языков, в частности армянского, для таких исследований очень важно существование исторических или семантических словарей, когда история всех слов языка дана за определенный исторический период, что указывает не только на появление новых слов и значений, но и на их «нейтрализацию» (архаизмы, историзмы) или трансформацию, последовательные изменения в словесной системе языка. В данном контексте мы сделали предметом исследования мифологическую основу лексемы ангел, входящего в лексико-семантическое подмножество «Религия, религиозная мифология» в составе множества «Религиозные, мифические, сказочные, фантастические человекоподобные существа» армянского языка, лексикографических проработок развития его семантической структуры в хронологическом порядке, от древнеармянского периода до наших дней, мы выявили когнитивно-семантические механизмы семантических изменений слова в тот огромный период, а также его связь с другими лексико-семантическими группами.

SUMMARY

One of the main tasks of lexicology is to find out the essence of a word's meaning in different historical periods, to analyze qualitative changes in its semantic structure. In the case of ancient languages, in particular Armenian, the existence of historical or semantic dictionaries is very important for such studies, when the history of all words of the language is given for a certain historical period, which indicates not only the appearance of new words and meanings, but also their “neutralization” (archaisms, historicisms) or transformation, suc-

cessive changes in the verbal system of the language. In this context, we made the subject of research the mythological basis of the lexeme angel, which is a part of the lexical-semantic subset “Religion, religious mythology” within the set “Religious, mythical, fairy-tale, fantastic humanoid beings” of the Armenian language, lexicographic studies of the development of its semantic structure in chronological order, from the ancient Armenian period to the present day, we have revealed the cognitive-semantic mechanisms of semantic changes of the word in that huge period, as well as its connection with other lexical-semantic groups.

